

INTRODUCCIÓ

El titella és un art dramàtic mil·lenari, universal i de profundes arrels populars, raó per la qual la seua història, que és part de la història del teatre, té també un gran valor antropològic i sociocultural.

Cal advertir, des de bon començament, que allò que anomenem titelles engloba tota una sèrie d'espectacles que tenen en comú la utilització com a mitjà d'expressió de ninots, figures o qualsevol objecte susceptible de ser animat per uns artistes, que, amb la complicitat del públic, juguen a fer creure que els objectes tenen vida pròpia. També cal dir que, com li ha passat a tot el teatre popular, l'art del titella ha estat amb massa freqüència menyspreat. Històricament, molt sovint els titelles han acompanyat altres tipus d'espectacles en les festes religioses i profanes, en els barracots de fira i teatrets ambulants, en els entreteniments casolans, en les funcions de varietats dels teatres secundaris i, fins i tot, en els coliseus principals. Potser per aquesta raó, els titelles a vegades s'han confós amb altres divertiments populars i, el que és encara més important per al nostre estudi, s'han anomenat de diferent manera en cada moment històric: bavastells, volantins, jocs de mans, retaulles, betlems, teatrets mecànics, màquina reial, figures corpòries, *fantoches*, putxinellis, ombres xineses, *tutilimundi*, autòmats, *porritos*, marionetes, ventrilòquia, guinyol, etc.

Tota aquesta nomenclatura tan diversa provoca una gran confusió terminològica, però respon també a l'existència de nombrosos tipus de titelles i de tècniques de manipulació que al llarg de la història s'han anat modificant i combinant, i que ofereixen múltiples possibilitats per animar la matèria inerta i convertir-la en un personatge dramàtic. Normativament, segons la tècnica de manipulació, els titelles s'anomenen titelles de dit, titelles de guant (putxinellis), titelles de tija (o de vareta) i titelles de fils (marionetes). També es poden classificar les tècniques de manipulació dels titelles tenint en compte les posicions relatives en l'espai del manipulador i del titella; segons aquest

criteri, n'hi ha tres sistemes: manipulació en elevació, manipulació en caiguda o descens i manipulació equiplana o horitzontal.¹

En el teatre de titelles contemporani s'han introduït amb força els titelles de taula i el teatre d'objectes, així com una tècnica mil·lenària japonesa, anomenada bunraku, en què els manipuladors accionen els ninots a la vista del públic. També s'han generalitzat les representacions amb *muppets*, provinents de la televisió, i amb *marottes* i altres titelles de tija o de mà. Actualment és molt utilitzada la fórmula mixta de barrejar el teatre d'actor amb el de titelles, així com la combinació d'estils i tècniques diferents en un mateix espectacle. Al llarg d'aquest treball analitzarem en el seu context històric tots aquests tipus de titelles i de tècniques d'animació, que impliquen diferents plantejaments estètics, narratius i dramàtics.

Hem intentat fer un estudi sistemàtic de l'evolució del teatre de titelles al País Valencià al llarg de la història. Per tant, en general, hem ordenat el llibre en l'eix cronològic, però en els apartats corresponents a l'origen de determinades tradicions que perviuen actualment, com ara els nanos i gegants, la Mahoma o el Betlem de Tirisiti, també hem traçat a grans trets la seua evolució fins a l'actualitat.

Com que aquest treball històric tracta d'espectacles de consum popular (sovint realitzats en escenaris ambulants no estables) que rarament són recollits en fonts documentals d'arxiu i amb una manca absoluta de textos literaris fins a temps ben recents, és obligat recórrer també a testimonis indirectes o d'altres fonts literàries. La conseqüència és que per a determinades etapes històriques sols hem pogut documentar algunes mostres dels gèneres estudiats, les quals únicament permeten una visió bastant limitada.

A aquesta dificultat s'afegeix l'escassa bibliografia disponible sobre el tema, la qual, tanmateix, és molt valuosa. En aquest sentit és fonamental referir-se als importants treballs publicats per J. E. Varey, Francisco Porrás, Enrique Herreras i Miquel Oltra, entre altres autors que figuren en la bibliografia final, de tots els quals em declare deutor. També hem extret les informacions que sobre aquesta qüestió ens aporten estudis teatrals de determinades localitats o de períodes històrics concrets.

La consulta de les fonts d'hemeroteca a partir de finals del segle XVIII ha sigut una tasca imprescindible, com per exemple el *Diario de Valencia* (1790-1835), el primer diari imprès al País Valencià, que afortunadament està en la xarxa; més feixuc ha estat escorcollar en la resta dels periòdics valencians del segle XIX, perquè no es troben en les hemeroteques digitals; en canvi, sí que

1. Henryk JURKOWSKI i Thierri FOULC [Redacteurs en chef] (2009), *Encyclopédie Mondiale des Arts de la Marionnette*, Montpellier: éditions L'Entretemps (UNIMA), entrada *Manipulation*, p. 450-456.

hem pogut consultar en les biblioteques virtuals molts diaris del segle xx. Els anuncis i les notícies de la premsa ens han aportat dades inèdites sobre gèneres que encara no estaven suficientment estudiats, com ara les anomenades màquines de figures corpòries, els grans espectacles de marionetes, els betlems de titelles, la ventrilòquia i els intents innovadors del guinyol, raó per la qual els hem dedicat un espai sensiblement superior a d'altres gèneres. Creiem que la importància d'aquestes aportacions contribuirà també a millorar el coneixement de la història dels titelles a tot l'Estat espanyol. Pel seu interès, també hem prestat atenció en apartats autònoms a altres formes de diversió popular, no estrictament de titelles però sí amb molts punts de contacte, com són els espectacles òptics relacionats amb les llanternes màgiques, determinats jocs de mans o de física recreativa, i els autòmats.

Igualment li dediquem un gran espai al darrer capítol, que tracta sobre l'etapa contemporània més recent, on fem especial incidència en la immensa activitat artística realitzada pels grups de teatre de titelles valencians fins als nostres dies. No ens hem oblidat de les companyies de teatre d'animació al carrer, perquè també utilitzen titelles (de mitjà i gran format) i objectes mòbils en els seus muntatges, i, per tant, considerem que han de formar part d'aquesta història. Finalment, incloem un apartat sobre l'animació de titelles en el cinema i la televisió, sector on els professionals valencians han aconseguit ser un referent a tot l'Estat. Per a aquest període, a més de l'obligada consulta de la premsa, ha sigut interessant fer una ullada a les pàgines web dels grups valencians professionals, així com als llibres editats per alguns d'ells (Xarxa Teatre, Bambalina Titelles, Lluerna Teatre i L'Home Dibuijat). Igualment ha sigut necessari consultar la programació de diferents sales teatrals i dels més importants festivals de titelles valencians. Per últim, hem recollit els testimonis orals de professionals relacionats amb el teatre de titelles, com són Àngel Casado, César Omar García, Empar Claramunt, Carme G. Corberán, Joanfra Rozalén, Rosa Fraj, José Jerez, José Luis Navarro, Tian Gombau, Miguel Arnau i Inma Ripollés, a tots els quals expresse la meua més sincera gratitud. També he de donar les gràcies a Biel Sansano per haver acceptat prologar aquest llibre i pels seus suggeriments, sempre encertats.

Per il·lustrar el text i fer menys àrida la seua lectura hem incorporat 260 imatges, que signifiquen un valor afegit a l'edició del llibre. El caràcter enciclopèdic d'un estudi històric tan extens com aquest, ha fet recomanable la confecció de tres índexs diferents (de noms de persona, de grups de teatre i de títols d'obres), que serà de gran ajuda per al lector interessat en determinats autors, actors, companyies o obres específiques. En fi, amb tots aquests elements, i d'altres més que apareixen en les notes a peu de pàgina, hem intentat oferir una completa visió de conjunt de la història dels titelles al País Valencià.

L'exemplar que ara teniu a les vostres mans és una segona edició, revisada i corregida. Per a aquest menester han estat importants les aportacions dels titellaires valencians Eduard Borja, Josep Miquel Beltran i Nelo Sebastián, a qui agraiŝc la seua col·laboració. Igualment, aprecie enormement les valuoses indicacions i consells que m'han fet els investigadors del teatre Adolfo Ayuso, Francisco Cornejo, Lluís-Xavier Flores i Virgilio Tortosa.

Així mateix, tinc un deute de gratitud amb tots els que m'han ajudat a presentar i divulgar la primera edició d'aquest llibre, especialment amb Josep Forcadell, Toni Rumbau, Manuel Molins, Pau Benavent, Antoni Nadal, Lliris Picó, Lluís Marmi, Carles Benlliure, Rebeca Castro, Josep Albinyana i Anna Álvarez, a més d'altres amigues i amics que ja he citat en un altre lloc d'aquesta introducció. Moltes gràcies a tots.

Des de sempre, el teatre de titelles ha tingut funcions de tota classe: lúdiques, de cohesió social, propagandístiques i transmissores de valors i de saber. Avui, el teatre de titelles és un espai d'esbargiment i coneixement que interrelaciona les arts plàstiques i les escèniques, facilita la tasca pedagògica, estimula els sentits i transmet una màgia especial a l'espectador. L'objectiu d'aquest llibre és divulgar el seu coneixement entre el públic interessat, perquè el coneixement també és una font de plaer i una forma de divertir-se.

Finalment, malgrat moments de crisi com els actuals, volem encoratjar els titellaires a mirar el futur amb esperança, perquè aquests darrers 40 anys han demostrat que es pot passar del més absolut no-res a l'afermament d'una professió molt apreciada artísticament. Ara, els valencians ja no som solament receptors del teatre que es fa en altres latituds, sinó que som creadors de produccions amb un alt nivell de dignitat i amb capacitat de ser exportades més enllà del nostre país. Avui hi ha propostes i projectes molt innovadors que, alhora, tenen les seues arrels en les nostres tradicions. Cal portar-los a cap amb l'ajuda de les institucions i el suport del públic, i cal fer-ho a la nostra manera, amb autoestima i il·lusió. Entre tots aconseguirem que el teatre de titelles siga l'orgull de les arts escèniques valencianes.